

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 3, Sayı 4 (Aralık 2006)

Mak. #57, ss. 77-90

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

A[pt]al'ın Velice Görünümü

M. Esat Harmancı

Kocaeli Üniversitesi (Kocaeli)

ÖZET

Toplumların İslâm öncesi mistik eğilimleri, inanışları ve mitolojilerine göre çeşitlilik gösteren tasavvufun Anadolu'daki ekollerinden birini de Kalenderiler oluşturmaktadır. Melamet yolunu kendine özgü bir doktrin ve erkan ile yorumlayan ve hayata geçiren bu ekolün Anadolu'da son dönemlerdeki şöhretli temsilcisi abdallar olmuştur. Bu ekolde, melamet yolculuğunda zamanla ortaya çıkan sapmalar, kültürel ve dönemsel değişimler sonucu din ve tasavvuf dışı pek çok farklılaşma ve yabancılaşma izleri baş göstermiştir. İlerleyen süreçte abdal kelimesine; bön, ahmak, alık anlamlarını kazandırmış olması, değişimin düzeyini göstermektedir. Bugün için, kimi yaşayan atasözü ve deyimlerle Türk diline zengin bir dil yadigân bırakan bu zümrenin tarihteki yerinin ve bu kültür dili ile ortaya konan metinlerin anlaşılabilmesi için atasözleri ve deyimler önemli bir kilometre taşıdır. Abdalların yaşam ve inanışları ile şekillenen bu dil elemanlarının arkasında gizlenen anlamlardan biri de onların halk katında veli-eren olarak karşılanmalarıdır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

anlam bilimi, tasavvuf, sufi, veli, eren, Kalender, abdal, deyim, atasözü

ABSTRACT

In Anatolia one of the schools of sufism indicates variation, as the standpoint of mystic inclinations, pre-Islamic mythologies and beliefs of societies is Kalenderi schools. This school, on the melamet way having its own doctrine and principles, become famous in Anatolia that is known as Rum Abdals. In the wake of cultural alterations and deviations from the melamet way some out-of-religious and out-of-sufism progression arised out. It is crucial to scrutinize the idioms and proverbs related to Abdals as well as the texts written by the influence of this culture, in order to understand the historical location of this school. The language elements formed with the lifestyle and beliefs of Abdals point out that these sufists were deemed as saints in the community.

KEY WORDS

Semantics, sufism, sufist, saint, Kalender, abdal, idiom, proverb

Giriş

Tasavvuf, İslâm dininin farklı kültür ve siyasetle tanıştığı birinci asrıdan itibaren doğmuş ve oluştuğu toplumların İslâm öncesi mistik eğilimleri, inanışları ve mitolojileri gibi sosyal dokularına göre farklılık göstermiştir. Tasavvuf tarihini sorgulayan araştırmalarda, halifeler devrinin son zamanlarında İslâm toplumunun içine düştüğü siyasî ve sosyal buhranlar, Emevîler dönemindeki Arap dışı unsurlara yönelik baskı, Abbasîler döneminin iç çekişmeleri gibi sosyal ve siyasal durumlara karşı tasavvufun mistik bir tepki olarak kendini gösterdiği ileri sürülür (Ocak 1999: 3).

Bu dönemlerdeki sosyal ve siyasal karışıklıkların da etkisi ile Budist, Zerdüşî ve Maniheizt rahiplere yabancı olmayan İslâm dünyasında, zamanla bir taklit isteğinin uyanması, özellikle İran'dan Asya içlerine uzanan geniş bir alanda, egemenliği altında yaşadıkları siyasî otoritenin ve bir parçası oldukları toplumun sıkıntılarından kaçmak isteyen sûfilerin bu din adamlarına benzer, dünyayı umursamayan, fakr ve tecerrüdü savunan protestocu bir mistik felsefeye yatkın oluşları (Ocak 1999: 12) ve tabi ki İslâm dininde ayet ve hadislerden yapılan yorumlarla nefis terbiyesi, fakirlik, riyadan kaçınma, kibir, tevazu, hilm gibi Muhammedî değerler melâmetîlik ya da melâmîlik akımının doğuşunda etkili olmuştur. Melâmet, Hak ile beraber olmak için sırrını gizlemek, yakınlık ve kulluk adına kendini kınamak, halka yalnız kusur ve kabahatlerini gösterip iyiliklerini gizlemek suretiyle kınamasını celb etmek şekliyle tanımlanmaktadır.

Gerek Türk sufizminin ortaya çıkışı ve gelişmesi gerekse melâmet anlayışı temelinde Orta Asya şamanlarının etkisi de göz ardı edilmemelidir. İnsanlığın en eski dini olarak benimsenmiş olan Şamanizm, daha çok kozmik bilgileri anlamlandırmak üzere, suya ve ateşe hükmediyor oluşuyla, özellikle de esrime tekniği, tedavi sistemi ve kehanette bulunma gibi özellikleri ile yeni dinler tarafından benimsenmiştir. Konuyla ilgili eserinde bu ilişkiye değinen F. Bayat, İslâm'ın kabulünden sonra Şamanlığın Yesevî, Bektaşî, Safevî, Hayderî, Bayramî, Rifâî gibi tarikatlarda ve Kalenderî, abdal gibi gezgin gruplarda yaşatılmasının etki ile açıklanamayacağını, bunun eski kültürün İslâm medeniyetine uyarlanması olarak anlaşılması gereğini dile getirir. Çünkü Şamanlık geleneksel medeniyete hâkim olan ideoloji şeklinde bulunduğu için etnik-medenî sistemin diğer sahalarında da etkisini çok geniş bir şekilde hissettirmiştir (Bayat 2006: 277-78).

Bugün için Türk Müslümanlığı ya da Anadolu İslâmı olarak tarif edilmeye çalışılan durumu, Şamanlıkla yeni kabul edilen İslâmın etkileşimiyle izah edebiliriz.

Yüzlerce yıl, nesilden nesile aktarılan “ocak” kurumu ile tedavi gören, kâhinleri bulunan ve bir kozmogoni geliştiren kültürü başka türlü anlamlandıramayız. Anadolu’yu bir uçtan bir uca dolaşan abdalın, yağmur yağdırması, kehanette bulunması, hastaları iyileştirmesi, başa gelecek kötülükler için Tanrı ile kul arasında aracılık etmesi, çocukların ağzına tükürmesi, birden çok surette ve farklı mekânlarda görünebilmesi gibi motifler böyle bir ilişkiye sanırız aykırı düşmemektedir.

Bu sentez, bedenini yaralayan bir Budist Uygur rahibi, bir Hint fakiri ya da Şaman gibi olağan üstü ve kutsal güçlerinin varlığına inanılan bekâr, gezgin bir tipin melâmî dervîşi suretinde tezahürüne de uygun düşmektedir. Bütün Orta Asya çevresinin zaten yüzlerce yıl aşına olduğu gezgin ruhanî tip, yeni kabul edilen İsmailî dinin bünyesinde de var olan nefisle mücadele, riyadan şirk kadar uzaklaşma, zühhd ve salaha bürünme, fakr ile övünme gibi değerlerle İslâmî kıyafete bürünmüştür.

Melâmî abdâl

Gerçek melâmet ile zındıklık ve ilhad arasındaki düzlemde ortaya çıkan Kalenderîlik, gerçek melâmîlikten, toplum karşıtı tavırlarda ve nâfile ibadetleri yapıp yapmamakta ayrılan, fakat Hak yolu sûfileri olarak ortaya çıkmış olan bir tarikattir. Kalenderîler için kalben temiz olmak önemli olduğu için ibadetlerini gizli gizli yaparlar ve nâfile ibadet etmenin gereğine inanmazlar, sadece farzları yerine getirirler. Kalenderîliğin yüce bir tasavvufî felsefe ve bir mistik yaşayış biçimi olarak sergilendiği dönemler yaşandığı gibi toplum tarafından değer verilen bu zümreye dâhil olmak gibi sebeplerden bu maske altında gizlenerek hiçbir kutsal, sosyal ya da etik düzen ve kural tanımayan Kalender tipleri de ortaya çıkmıştır. Bugün için geriye doğru bakıldığında bir takım farklı isim ve doktrin çerçevesinde tarihte yer almış zümrenin bu başlık altında değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmıştır.

13. yüzyıldan son elli yıla kadar, ellerinde hindistancevizinden yapılmış keşkülünü bir şey istediği kişiye uzatan, keşkülüne konanları mensup olduğu ya da konuk bulunduğu tekkeye götürüp sunan, öbür elinde iki ucu keskin bir teber, bu olmazsa kırklardan olduklarına da işaret eden kırk budaklı çomak bulunduran; sakal, bıyık, saç ve kaşlarını usturayla tıraş eden, yalın ayak, başı açık, kulağı küpeli; bellerinde manda boynuzundan bir nefir ve esrar çekmekte kullandıkları cüradan asılı kemer, kemerlerinde kocaman bir teslim taşı; sırtlarında kebe ya da bir pösteği parçası, bazen buna da gerek görmeyerek çırılçıplak dolaşan, göğüslerine Hz. Ali’nin adını, Zülfekar denen kılıcının resmini dövmeyle dövdüren, alınlarına ve pazularına dağ yakıp elif şeklinde yaralar açan, memelerine ve pazularına şiş geçiren veya nal mihlayın, bazen çarşıda bir noktada durup “el-mâlû”¹ diye bağırarak istediği şeyi

¹ “El-mâlû mâlüllâh es-sahî habîbullâh” yani “Mal Allah’ındır cömert de onun sevgilisidir.” diye bağırarak halkın cömertlikte bulunup kendilerine yardım etmelerini isterlerdi. Tese’ül

alıncaya kadar susmayıp herkesin rahatını kaçırmak isteyen; çoğu kez gruplar hâlinde bayraklarıyla, şehir şehir, köy köy gezen seyyah dervişler bulunmakta idi. Aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte hemen hepsini Kalenderî dervişler olarak değerlendireceğimiz bu zümre, 15. yüzyıldan itibaren Bâtnî-Şîî inançlar besleyen ve Bektâşîler tarafından temsil edilen Anadolu Abdalları olarak anılmaya başlanmıştır. Abdallar, her ne kadar Kalenderî ekole mensup sayılmakta iseler de melâmetin bütün tarikat ekollerini ilgilendiren bir doktrin olması sebebiyle “abdâl” kelimesi bazen “derviş” anlamını da karşıladığı için Mevlevî abdâlî ya da Bektâşî abdâlî gibi ibarelere de rastlanmakta idi (Gölpınarlı 2004: 5-6; Onay 2004: 66).

Bugün için gösterişsiz, sade yaşamaktan yana olan, alçak gönüllü kimse, ehli dil, rint karşılığı kullanılan kelime, daha sonraları Anadolu Abdalları'nı (Abdalân-ı Rûm, Horasan Erenleri) içine alan bir tabir olmuştur. Abdal kelimesi, geçirdiği evreler sonucu esas fonksiyon ve anlamından ayrılarak, evliya geçinen mukallitlere, miskin ve fakirlere, kalendermeşrep yaşayanlara, geçim umurunda olmayan, iş bilmeyen, kâr ve zarara aklı ermeyen adamlara, anlayışı kıt ve ilkel düşünceli, fakir ve dilencilere âlem olmuştur. Dahası anlayışsız, zekâsı pek gelişmemiş, zekâ yoksunu, alık ve ahmak anlamlarını karşılar olmuştur.

Hatta, bir yeri yurt edinmeyen, yaz kış göçebe hâlde yaşayan ve müziğe düşkün Kiptîlere de halk, abdâl adını takmış; daha çok Ankara, Kırşehir ve Yozgat havalisinde, davulcu ve köçeklerin de aralarından yetiştiği bugün için “abdâl havası” diye şöhret bulan halk müzik tarzının icracıları olarak düğün ve derneklerde aranan; eskiden elekçi ya da pûşiyân diye de anılmıştır. İstanbul yöresinde güllaççı tabir edilen geniş bir kesim de abdâl olarak anılmaktadır. Kalenderî dervişlerinin bağlı buldukları sosyal ve kültürel çevreye göre mahubperestliği sapık ilişkilere dönüştürdüklerine, hatta fuhşa bulaştıklarına ilişkin bilgiler, esas doktrinden ve temel amaçtan ne kadar uzaklaşabildiğini göstermektedir.

Velî abdâl

Abdal, kelimesi için Türk Dil Kurumu Sözlüğü; gezgin derviş; dilenci kılıklı, üstü başı perişan kimse, Anadolu'da yaşayan oymaklardan bazıları; Safeviler devrinde İran'da yaşayan Türk oymaklarından biri anlamlarını vermektedir. Arapça asıllı kelime bir takım semantik değişimler sonucu aynı sözlükte, bugün için “aptal” şekli ile, zekâsı

(dilenme), melâmetin dilenmek suretiyle kınanma yöntemlerinden biri iken ve bir öğünlük ekmek ya da ekmek parası dışındaki, tarikatlerince haram kılındığı hâlde daha sonraları dilenmenin maskesini oluşturduğu örneklerden biridir. Hatta, bir süre sonra ahaliyi bezdirircesine rahatsız eden bu zümre, bir zengin ya da esnaf tarafından istediği verilerek def edilir hale gelmiştir. Çünkü, istekleri yerine getirilmeyenler arasında, minareden kendini atmak, fırına girip yanmak gibi tehditlerde bile bulunanlar olmuştur (Onay 2004: 66-68).

pek gelişmemiş, zekâ yoksunu, alık, ahmak; küçümseme ve azarlama bildiren bir seslenme sözü anlamlarını karşılamaktadır. Kelimenin çoğulu olan “budala” ise, zekâca geri olan (kimse), alık, ahmak, bön; mecaz olarak da, bir şeye aşırı düşkün anlamını karşılamaktadır.

Bugüne gelinceye kadar geçirdiği anlam bilimsel süreci kelimenin oldukça zengin bir kültür mirası taşıdığı ortaya koymaktadır. Birinin yerine geçmek, birini, bir şeyi başka birinin, başka bir şeyin yerine koymak, değiştirmek anlamlarına gelen “bedel” ve “bedîl” sözlerinin çoğulu olan “abdâl” (Gölpınarlı 2004: 5), yedi iklim üzerine yaratılmış olan yeryüzünün manevî idaresini yürütmek üzere Allah tarafından görevlendirilen ve birbirinin yerine geçen erenler zümresini karşılamaktadır. Bu dünya görüşüne göre yeryüzü dört kısma ayrılmış ve bu kısmın dörtte biri üzerinde insan yaşadığına inanılarak bu kısım da yedi iklime ayrılmıştır. Bu iklimlerden her birine gökteki seyyar yıldızlardan birinin hükmettiğine ve bu hükümdarların iklimler arasındaki dengeyi koruduklarına inanılmakta idi (Onay 2004: 280). Bu dünya görüşü ile abdallık arasındaki aynılık, abdalların da tıpkı her iklimden birine egemen olan yıldızlardan biri olarak görülüp o iklimin işlerinin o iklimin abdallının ruhaniyeti ile idare ediliyor almasındadır. İnanışa göre, her iklimin abdâlî yanı “bedel”i peygamberlerden birinin kalpleri üzerinde bulunmakta (Onay 2004: 66) ve halkın meselelerinde tasarrufta manevî izne mahzar oldukları için denizden sorumlu olana deniz abdâl, karadan sorumlu olana da kara abdâl gibi isimler verilmektedir (Pakalın 1993: I/5).

Salihlerden bir kavim olarak kabul edilen abdalların dünyadan bir an hâlî olmayacağını, onlardan birinin intikal etmesi halinde mutlaka onun yerine birisinin geçeceği ve Allah dostu olan bu yedi neferin bâtınlarıyla Allah’a, vaaz ve nasihatleri ile Müslümanların islahına yönelip halkı Hakk’a davet etmekte oldukları belirtilir. Tasarruf sahibi olarak kabul edilen bu erenler, manevî izin ile hilâfete mazhar kılınmış kırk neferi Şam’da, otuzu diğer memleketlerde olmak üzere yetmiş nefer olarak kabul edilirken, derece ve makam bakımından aralarında fark bulunduğu için ileri gelenlerinin yedi olduğuna işaret edilir (Onay 2004: 66).

Bu yönü ile abdallık; kutb, gavs, yediler ve kırklar gibi tasavvufî makam ve derecelerle ilişkilendirilmiştir. Hemen her tarikatta karşımıza çıkan bu makamlar, heterodoks zümreye mensup abdallar için farklı değerlendirmeye alınan derecelendirmelerden olmuştur. Genel olarak kutup, en büyük veli ya da mertebesi Süheyl yıldızı, vilâyeti güneş olan Allah dostlarının öncüsü ve gönlü Allah’ın nazargahı olan manevî önder, sırrı bütün kâinata ve gizli açık bütün görüntülere ruhun cesede sirayeti gibi sirayet eden Hakk’ın en büyük tılsımı ihsan ettiği zat olarak kabul görülürken abdallar için, mertebesi oğlak burcu vilâyeti ay olan kutb-ı medâr ibaresi ile karşılanmaktadır (Safer Baba 1998: 167). Kendisinden medet umulduğunda gavs adını alan bu zat, Hakk’ın âlemde bir halifesi, âlemin kalbi, ilâhî feyzin taksim

edicisidir. Kalenderilikte ve özel olarak abdallarda bu makamın ilişkilendirilmesi Hz. Ali'ye dayanmaktadır. İnanişâ göre, kâinata kutbun neşesi hükmeder. Herkes ona o vâridâtına tâbidir. Sahip olduğu bu Muhammedî sır Nebî'den Ali'ye tevarüs ettiği için kutb-gavs on birinci imam Hasanü'l-Askerî'nin oğlu İmam Mehdî olarak kabul edilir (Pakalın 1993: II/331).

Yukarıda belirtilen kutupluk ve gavslik ilişkisi bağlamında, abdal zümresi arasındaki derece ve makam telâkkisi, bu ekoldeki gayb erenlerin (ricâlü'l-gayb) varlığını işaret etmektedir. Üçler, yediler ve kırklar gibi derecelendirmelerle ifade edilen bu velilere, göze görünmeme, az zamanda uzun mesafe katetme, kendisine benzerler gösterebilme ve bir anda birden çok yerde görünme gibi meziyetler yüklenmiş, yağmur yağması, zalimlerin cezalandırılması, belâların kaldırılması gibi konularda Allah'tan dileklerinin geri çevrilmeyeceğine inanılmıştır. Bu inanış sebebiyle abdallar, sevgilerine ihtiyaç duyulan ve güvenmelerinden sakınılan kimseler olarak görülmüştür.

Kelimenin lûgat manasında bulunmayan "ubudiyet, zühd, riyazet, inziva, kalp temizliği, velilik" gibi anlamları karşılamaya da başlayan abdal şahsında geliştirilen tasvirler gerçekte her Müslümanda bulunması gereken vasıflardandır. Buna göre abdallar bütün insanlara karşı iyi niyetli, kendilerine kötülük edenleri bağışlayan, ellerindekini başkalarıyla paylaşan, kaza ve kadere gönül hoşluğuyla boyun eğen, haramlardan titizlikle kaçınan, ibadetlerde ihlas ve samimiyete önem veren, şefkat ve iyi niyet gibi ahlaki faziletlerle donanmış kişiler olarak algılanmışlardır (Uludağ: DİA: 59).

Abdalların özellikle 16. yüzyıldan itibaren Anadolu'da sergiledikleri tutum ve davranışları ile büyük tezat oluşturan bu vasıfları nasıl izah edeceğiz? Öncelikle ayetlerde yer almayan fakat hadis olduğu iddia edilen pek çok rivayetle abdallık İslâm âlimlerince uzunca süre tartışma konusu olmuş. İbni Teymiye ve İbni Haldun gibi bazı istisnalar dışında abdal telakkisinin tenkit edilmemiş olması yanında itimada en yakın bilinen abdal hadislerini nakleden Ahmed b. Hanbel'in yeryüzünde muhaddislerden başka abdal tanımadığı, İmam Şâfiî ve İmam Buharî'nin de abdal sözünü "beğendikleri kişiler için bir takdir ifadesi" olarak kullandıkları rivayet edilir (Uludağ: DİA: 59).

Tasavvufî kaynaklarda hadis olduğu ileri sürülen rivayetlerden abdalların ricalü'l-gayb'den bir zümre olarak algılanışı, özellikle İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği abdalların âlem üzerindeki tesir ve tasarruf yetkileri hakkındaki görüşleri tasavvuf çevreleri tarafından Hızır, Mehdî eksenli bir abdal telakkisinin oluşmasına neden olmuştur. Genel olarak tasavvuf kitaplarında herkes tarafından kolayca tanınmayan ve bazı sırlara vakıf olan bu ricâlü'l-gayb adı verilen seçkin kişiler içinden bir zümrenin de abdallar olduğu belirtilirken İbnü'l-Arabî Allah'ın yedi iklimi yedi abdal

vasıtasıyla koruduğunu ileri sürmüştür

F. Köprülü'nün de belirttiği üzere tasavvufun ortaya çıkışından sonra ileri sürüldüğü anlaşılan bu hadis isnatları abdal zümresine sünnî İslâm geleneği içerisinde sağlıklı bir zemin oluşturmak kaygısından ileri geliyor olmalıdır. Çünkü bu tartışmaların sonunda "tasavvuf üslahlarına ait eserlerde, ansiklopedik İslâm kitaplarında, hatta tasavvuf cereyanı İslâm dünyasında büsbütün kuvvetlendikten sonra yetişen birçok din âlimlerinin eserlerinde de abdal hadislerinin sıhhati artık münakaşa edilmemiş ve bu telakki klasik bir mahiyet almıştır." (Köprülü 1989: 365).

Öneklerini pek çok dinî-tasavvufî metinlerde gördüğümüz gayb erenler inancı sağlıklı bir dinî temele dayanmamasına rağmen çok yakın zamana kadar hemen bütün İslâm toplumlarının kültüründe ve halkiyatında yer almıştır. Bu yönüyle abdala yüklenen misyon, bahsi geçen uydurma hadislere istinaden velilik misyonudur. Yardıma muhtaç olanlara yardım etmek, bir memlekete gelecek felâkete karşı gelmek, yağmur yağdırmak, düşmana karşı İslâmlara yardım etmek temel görevleri olarak kabul görmüştür.

Deyim ve atasözlerinde 'abdâl'in velâyeti

Abdalların Türk kültür ve edebiyatı üzerindeki izleri sadece deyim ve ata sözleri ile sınırlı değildir. Yaptığımız uzunca bir araştırma sonunda özellikle klasik Türk edebiyatı metinlerinde abdallığın aşkla ilişkisi ve "Hakk abdâlî" karşılığı kullanıldığını gördük:

Hâli bilmez hâlden hâli olan

Aşkî añlar **aşk abdâlî** olan

Az kişi **abdâl-i Hakk'**ı añladı

Çok kişi **abdâl-i Hakk'**a tañladı

(Abdullah Bosnavî, Şerh-i Cezîre-i Mesnevî b. 540, 828)

Hatta şairler;

Ak bulutdur sanma karşı mihr yüzün kaplayan

Olup **abdâlûñ** felek penbe urupdur dâğına

(Mesîhî Dîvânı g. 219/2)

beytinde de görüldüğü üzere "âşık olmak" karşılığı olmak üzere "abdâl olmak" fiilini kullanmışlardır. Manzum ve mensur edebî ve tarihî metinlerde konunun ele alınışı bu çalışmanın kapsamını aşacağı için burada deyim ve atasözlerimizin delâletinde abdallık-velilik ilişkisini sorgulamaya çalışacağız.

Konuyla ilgili deyim ve atasözlerinden anlaşıldı ki bu gezginci derviş topluluğu, Türkçe'ye asker, âşık, ayyaş, bedavacı, bedeni yaralı, birlikte yaşayan, çekinik, çıplak,

çingene, çapulcu, deli, derviş, dilenci, düşkün, fakir, garip, gezgin, haydut, iki yüzlü, kanaatkâr, kavuklu, kulağı delik, maskara, özü doğru veli gibi tiplerle ilişkili pek çok atasözü ve deyim kazandırmıştır. Yaşam tarzları, kılık kıyafet ve erkânları ile yakın döneme kadar, daha çok edebî metinlerin tanıklığı ve sözlü kültür aracılığı ile pek çok atasözü ve deyim ortaya çıkmıştır. Aptal, aba ve kaba gibi kelimelerle yapılan ve bugün de yaşayan deyimler yanında, kültürel değişim sonucu ya da özellikle medya araçlarının düzleştirici, tek tipleştirici etkisi ile zamanla can çekişerek aramızdan ayrılan atasözü ve deyimlerin sayısı azımsanmayacak boyuttadır.

Atasözü, öyküsünün aslını dinleyen kişinin de bildiği, kullanan kişinin düşüncesini desteklemek, dinleyene de örnek göstermek işlevini taşıyan hikmetli söz olarak tanımlanabilir. Bir öğüt ya da düşünceyi geçmişten yararlanarak geçerli kılmak üzere kullanılan bu sözler, kelimelerinin sözlükteki karşılıkları dışında örtülü, başka bir anlamı sezdirmek için söylenmiş, yol gösteren, töre ile ilgili öyküsel öğütlerdir (Eyüboğlu 1973: I/XVIII-XIX). Uzun denemeler sonucu yargılaştıran ve bir kanıtın özeti olan bu sözler dildeki tasarrufla da ilgilidir. Yeni karşılaşılan bir durumu, izlenen bir olayı aktaran ya da yorumlayan kişi, doğru anlaşılacak ve düşüncesini kuramlaştırmak istediği zaman, uzun uzadıya öyküyü anlatmak yerine kamunun ortaklaşa bildiği ve yargısı üzerinde uzlaştığı bir atasözünü ya da bir deyimi kullanarak doğru anlaşılacakla kalmaz, bu sözlere sığınarak düşünce ve yorumundaki tarafsızlığını da ispatlamış olur. Çünkü halkın belleği bu sözleri, uzunca bir süreçte bilinen öyküleri ile test ettiği için doğruluğu üzerinde bir çekince taşımazlar.

Eyüboğlu, uzunca bir emek mahsulü ortaya koyduğu eserinin önsözünde, atasözlerinin kültürü oluşturan unsurlardan biri olan geleneklerle ilişkisi üzerinde de durur ve kültürel değişimle atasözü arasındaki görüşlerini şöyle belirtir:

Her toplumun kendi içinden gelme, kendine özgü bir yaşama uyması, ölçü ve yargılarının çağına, çevresine göre değişmesine, gelişmesine bağlıdır. Bu evrim süreci içinde geleneklerin değişkenliği oranında atasözlerinin değeri de bu zorunluluk altında değişir. Bu bakımdan iyi kötü ayrımı yapılmaksızın atasözleri de ya olduğu gibi kalır, ya da çağın töresine ters düştüğü için müze raflarındaki eski anılar gibi geçmişe karışıp unutulur. ...savlar gerek rahmânî gerek şeytânî olsun halkın sağ duyusudur; zekasının imbiğinden geçen damlalar gibidir; yağı ile, kokusu ile ulusal kültürün dokularına sinmiştir (Eyüboğlu 1973: I/XXIII-XXIV).

Her ne kadar Cumhuriyet sonrasında bu gezginci abdallara artık rastlanmamışsa da medyanın hafıza kaybına neden olan değiştiriciliği dışında doğal bir değişim süreci yaşanmış olsaydı belki de şiirde, türküde, aşklarda, fedakârlıklarda örnek teşkil eden onlara ait kültürel unsurları yaşayabilir, dildeki zenginliklerden olmaya devam edebilirdi. Çünkü bu yargıyı çağrıştıran şey, yukarıda bahsettiğimiz deyim ve

atasözlerinin işlevi ile ilgilidir. Böyle özlü bir savı kullanabilmek ve anlayabilmek için her iki tarafın bu konuda kültürlü olması gerekmektedir. Çağın insanının sanırım en önemli iletişim sorunu bu konuda kendine olan güvensizliğinden, kendini yabancı ve garip hissediyor olmasından da kaynaklanmaktadır. Yakın tarihe kadar, ezici çoğunluğu köylerde yaşayan halkın kısa sürede kentli oluşunun yol açtığı şeylerden biri, ağız ve aksanı ile olan sorunu olmalıdır. Atasından öğrendiği atasözü ve deyimlerin farklı yöreden gelmiş kentli tarafından anlaşılmadığını gören yeni kentli birey, artık devraldığı mirası terk ederek kent dili ve kültürü ile kendini yenilenmek zorunda hissetmiştir.

Bir dil için son derece büyük önem taşıyan, yüzlerce yılın deneyimi ile ortaya çıkan bu damıtılmış yargılar, bugün için ağızlarda yaşamasa dahi birkaç sebepten ortaya çıkarılıp kayda alınmayı gerektiren dil yadigârlarıdır. Anadolu'dan başlayıp Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyada uzunca sürede tanık olunan Kalenderler topluluğunun tarihî, tasavvufî ve kültürel konumunu ve yaşadıkları dönüşüm ve değişimi kavramak, tarihî ve edebî metinlerimizi anlamak ve bu dil yadigarlarını büsbütün yok olmaktan kurtarmak üzere bu tür çalışmalar yapılmaya devam edilecektir. Bu alandaki atasözü ve deyimleri araştırırken başvurduğum ve bütün yeryüzü halklarının kullanımına açık olan Türkçe'nin sözlüğü olan Türk Dil Kurumu'nun, internet üzerinden kullanıma açtığı sözlük ve başka eserler bu konuda yeterli değildir. Yapılan taramalarla ortaya çıkan bu ibarelerin büyük bir kısmı bu sözlüklerde yer almazken, verilen anlamları da yeterli değildir. Dolayısı ile bu konuda yapılacak çalışmalarla, gerek âdet gerekse kültürel değer bakımından son derece şartıcı sonuçlara ulaşacağımızdan şüphe yoktur.

Anlam daralması ve değişmesine uğrayarak bugün için saf, bir şey anlamayan, pespaye, bön, ahmak gibi anlamları karşılayan "abdâl" in tarihî süreçte veli tipini de karşıladığını örneklendiren atasözü ve deyimlerden birkaçı, abdalın "gizli veli" olarak adlandırdığım yönünü, biraz da ilintili olarak, inceden inceye eğlendirici bir işleme ile ortaya koymaya çalışır. Kanaatimce, bu sözlerden sadece bir tanesi bile uzunca bir süreçte halkın bu gezgin zümreyi nasıl bir denge ile izlediğini anlamamızı sağlamaya yeterlidir. Aşağıdaki birkaç örnekle bu ince çizgiyi, saygı ve hürmetle dengelenmiş alaycılığı örneklendirmeye çalışalım.

Aba altında sultan yatar sözünde, aba, bütün vücudu örtecek kadar geniş, yakasız ve kolsuz, ayaklara dek uzanan, önü açık bir üst libasıdır. Örme yünden ve ince olanına "aba", dövme yünden olanına "kepenek" denir (Gölpınarlı 2004: 2). Aba biçiminde kollu, yakasız, önü açık olanına "hurka" adı verilmektedir. Veli-evliya, dost-dostlar, Allah'ı sevenler ve Allah'ın sevdikleri anlamına gelen söz, özellikle Kalenderî kültürde "er" ve "erenler" tabiri ile karşılanmıştır.

Kefen altında er yatar atasözünde de dünya hayatına veda eden kulun Allah katında değerinin ne olduğunun bilinemeyeceği, üzerine manevi makamlar

kondurulmayan ölülerin velilerden, erenlerden olabileceği ifade edilir. *İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kemliğe iyilik er kişinin kârı* atasözünde “er” ile yine Allah dostu karşılanmıştır.

Melâmîliğin esas teşkil ettiği tarikat ekollerinde, dervişlerin kisveleri ile manevî bir derece edinmiş oldukları izlenimi vermemek ve çıkmak yolda dünyevî değerlerle üstünlük göstermemek üzere özel kıyafetler tercih edilmiştir. Aba da bunlardandır. Atasözünün, *Hırka altında er yatar* ve *Kepenek altında er yatar* şeklindeki benzerleri de kullanılmıştır. Hırka, aba, kepenek genel anlamda dervişin kisvesini karşılarken özel olarak da Kalenderî görünümüne işaret eder.

Er ve *sultan* söylemi ise yine özelde Kalenderîlerin veli ve şeyhler için kullandıkları manevî unvanları ifade eder. Baba Sultan, Hacım Sultan gibi isimlerde olduğu gibi şiirlerde de geçen sultan kelimesi veliyi karşılamaktadır:

Terk idüp cân u cihânı gey ferâgat cübbesin

Bu ferâgat cübbesinde sırr-ı sultân gizlidir

Eşrefoğlu Rûmî Dîvânı g. 101/2

Türkçe Sözlük’ün bugün için, “giyim kuşam kişiliğe ölçü olmaz” karşılığını verdiği atasözünün bugünkü anlamını da karşılamak üzere beslendiği kültür alanı tasavvuftur. Hırka, aba ve kaba gibi kıyafetler, bütün dervişler için düşünülmesi gereken kıyafetleri karşılarken gösterişsizliği ve gezginci yaşamda gerekliliği sebebiyle Anadolu abdalları için özellik arz etmektedir.

Aba altından çomak/yıldız göstermek, aba altından sopa göstermek, aba yeninden yıldız göstermek ve *hırka altından âlemi seyretmek* deyimleri, abdal dervişin veliliğine işaret olarak kullanılan deyimlerdendir. Kalenderîlerin taşıdıkları şeylerin başında; serdeste ve çomak da denen, ucu kıvrık, kırk budaklı, kendilerinin kırklardan olduklarına işaret eden (Onay 2004: 67) uzun bir asa gelir ki yolculuklarında hem dayanılacak hem de kendilerini savunacak bir alet görevi görür. Muhtemelen ilk defa Sultan Şüca’üddin tarafından kullanılan bir tür olduğu için olsa gerek Menâkıb-ı Hâce-i Cihân ve Nefice-i Cân isimli eserinde Vâhidî, Şücâî çomak denilen cinsten bahseder (Ocak 1999: 160).

Deyim, “aba”-“sopa ve çomak” karşılığı üzerine kurulmuştur. Aba, dervişliğin yumuşak huyluluğunu, kalendermeşrepliği, sükuneti, saflığı ve dinginliği karşılarken, sopa ve çomak temkinli bir uyanıklığı, gizliden giziyle hırçnılığı, arsızlığı ve göz korkutmayı karşılar. Yabanî bir hayat yaşayan Kalenderî, öncelikle kendisini korumak üzere taşıdığı bu çomak ile halk belleğinde ihtiyatla yaklaşılması gereken bir gizemi, bir gizli tehlikeyi de belleklere kazımıştır. Özellikle melâmîliğin sıradan halk nezdinde uyandırdığı garabet de göz önünde bulundurulunca bu imaj daha iyi anlaşılabilir.

Bugün için “yumuşak görünmekle birlikte yine de gözü korkutmak, imalı bir biçimde tehdit etmek” karşılığını koruyan deyim, tarihî süreçte “derviş geçindiği

hâlde dervişliğe yakışmayan işlerde bulunan ve başkalarının aleyhine çalışan kişiler” için kullanılmıştır (Gölpınarlı 2004: 2).

Hırka altından âlemi seyretmek, halkın dervişlere yüklediği manevî gözü açık olma inancı ile ilgilidir. Dünyadan beyhude, kendi köşesinde oturan, hırkasına bürünmüş dervişin sahip olduğu manevî güçle, bulunmadığı mekânlar ve olaylar hakkında bilgi sahibi olabileceği ifade edilir. Bir melâmî her ne kadar ilim hakkında konuşmayı, onunla övünmeyi ve Allah’ın sırlarını açıklamayı terk etmiş ise de beklenti bunun tersine olmaktadır. Kalenderî, ilim ve marifet konusunda sahip olduklarını göstermekle mükellef olduğu gibi özünde böyle bir donanımı barındıran bir derviş olarak kabul görmüştür.

Aba altından/yeninden yıldız göstermek deyiminde önemli olan kelime “yıldız”dır. Abanın iki yanında, kolları geçirmek, abayı giymek için genişçe, kol geçecek kadar büyük yırtmaçlara ise yen denir (Gölpınarlı 2004: 5). “Yıldız göstermek” ibaresini Melâmiliğin keramete bakışı ile değerlendirebiliriz. Bütün sûfilerde ve özel olarak da melâmîlerde keramet gizlenmesi gereken ilâhî bir imtihan olarak kabul edilir. Bu deyimdeki yıldız göstermeyi de bu bağlamda, kendisine keramet yakıştırılmayan bir dervişin kerametle imtihanı olarak anlayabiliriz. Deyim, aslında manevî bir dereceye sahip olmadığı hâlde insanlara murat payesi dağıtan bir meczup veya kendisinden umulmayan derecede manevî üstünlüklere sahip derviş imajı sergilemektedir.

Abdala malûm olur atasözü, melâmî dervişin halk nezdinde bıraktığı gizemle de ilgilidir. *Her geceyi kadir, her gördüğünü Hızır bilmekle* terbiye edilmiş nesil, gezgin melâmî dervişini de bu beklenti ile karşılaşmış ve ona çeşitli olağan dışı hâller yüklemiştir. *Bir şeyin olacağını önceden sezen kimseler için söylense* de bugün için sezgi dışı, üzerine sezgi yakıştırılmayan durumların, alaycı bir ifade ile dışavurumunu karşılar. Tarihî süreçte deyim oluşumu melâmî dervişlere atfedilen keramet derecesi ile ilgilidir. Çünkü malûm olmak, ilâhî bir güç tarafından bilgilendirilmek, sezdirilmek demektir.

Dağ yürümezse abdal yürür atasözü, yine kerametle, kendini veli satmakla ilgilidir. Melâmî dervişlerin bir süre sonra tamamen şekilci olmuş, sadece kisve ile dervişlik taslayan kesimi için söylenmiş olmalıdır. Halk belleğine uzunca sürede kazınmış olan veli-erenin çağrıştırdığı manevî derece ve makamlardan nemalanmak isteyen gezginci Kalenderînin tabansızlığını, alaycı ve Kalendermeşrep bir eda ile karşılayan bir atasözü olmuştur. Bu atasözünün oluşumu için Nasreddin Hoca’ya da atfedilen bir fıkraya göre; kendisinden keramet olarak karşığı dağı getirmesi dilenen Hoca, dağa “Gel ya mübarek!” demiş. Fakat hoca dağdan bir hareket görmeyince dağa doğru yürümeye başlamış. “Nereye gidiyorsun erenler!” diyenlere de “Dağ yürümezse abdal yürür.” cevabını vermiş (Gölpınarlı 2004: 7).

Hazırcevapça pişkinliği de karşılayan bu atasözünde, alçakgönüllülüğü ve

benliğe karşı abdalın kendisine yakıştırılmayan olgunluğunu da algılayabiliriz. Atasözü, dağ yürütmekle, dağ kendisine muhatap görmesine rağmen onu bağışlama olgunluğu göstermek üzerine kurgulanmıştır. Bu yönü ile abdalın kibir ve büyüklenme duygusunu yendiğine de işaret eder. Bu atasözü ile, gerek halk gerekse derviş nazarında abdallığın son dönemindeki görünümü ironik bir anlatı ile ortaya konmak istenir.

Bu söze Türkçe Sözlük; “büyüklük taslayan birinden bitecek bir işimiz varsa biz onun ayağına gidip işimizi görmeliyiz” anlamı vermektedir. Bu bakımdan da kibir konusunda abdal dervişiğin tavrını göstermesi bakımından önemlidir. Melâmîliğin temel esaslarından birisi, “nefsinde bir varlık görmemesi ve böyle bir iddiayı dile getirmemesidir.” Nefsini hor gören ve onun hoş göreceği ve kendisine derece atfedeceği her eylem ve tutumu dışlayan bir anlayışın yansıması olarak anlaşılmaktadır. Melâmî, kendisinden kaynaklanan davranışları dahi yüceltilmesine engel olmak ister. Hele de kerametle şöhret olmak, bir melâmînin şiddetle kaçınacağı bir şeydir (Bolat 2003: 177-222).

Sonuç

Aralarında güvenilir hadisçilerin de bulunduğu âlimlerin tarihî süreçte etkili olan abdal telakkileri yüzlerce yıl Türk kültür ve edebiyatında da etkili olmuştur. Mitolojik ve Şamanist etkilerin de katkısı ile ortaya çıkan abdal tipi, özellikle Anadolu Abdalları olarak adlandırdığımız zümrenin bir süre sonra büyük bir değişim sürecine girmesine rağmen elli yıl öncesine kadar fiilen, ortak dilli ve kültürlü medya kuşağının ortaya çıkmasına kadar da dil ve kültürde yaşamıştır.

Kalenderîlerin son halkası diyebileceğimiz abdal zümresine, sufilik pek yakıştırılmadığı hâlde kendilerine yüklenen manevî derece ve makamların tasavvuftan beslendiği bir gerçektir. Dervişliğe ilişkin tüm tavır ve hareketlerden abdal hariç tutulmamakla birlikte, son dönemlerde bu eğreti dervişliğin verdiği olanaklardan yararlanılarak dil aracılığı ile gülmece ile karışık ince alay da dile getirilmiştir. Yakın zamana kadar Kalenderî dervişiğini karşılayan abdal kelimesi, kültürel değişim sonucu temel anlamından kopuk gibi görünen çağrışımları karşılamaya başlamıştır. Bugünün gözüyle ana kaynaktan oldukça farklı görünen abdal zümresinin pek çok çağrışımı yanında velice görünimleri de önem taşımaktadır. Aksi hâlde, onları ve onlardan doğan dil öğelerini, bu kültürle ortaya konmuş metinleri anlamak ve anlamlandırmak zorlaşacaktır. Çünkü, dilimize onlardan yadigâr kalan onlarca ibarede velilik önemli bir yer tutmaktadır.

16. yüzyıldan itibaren melâmîliğin özünden uzaklaşıp fetişize edilmesi sonucu farklı bir abdal tipi ile karşılaşırız. Oymak, yer ve şahıs isimlerinde kayıtlı bulunan bu çingene, köçek, dîvâne, derbeder görünümlü tipin bugüne gelinceye kadar izlediği

yol hikâyesi, arkasında önemli kültür öğeleri bırakmıştır. Bunlar büyük ölçüde inanmalar ve kutsamalar temelinde ortaya çıkmıştır. İnce mizahu ve alayı eğreti bir şekilde yansıtırsa dahi inanma ihtiyacı Hızır'a benzeyen bir kültürün oluşmasını engelleyememiştir. En eski Türk destan ve masallarında "kırk yiğit, kırk kız, kırk çora, kırk ayaş" şekilleri ile karşımıza çıkan "kırklar" motifi derebeylikleri ellerinde tutan alperenlerin çevresinde gelişerek (İnan 1998: 238-40) bugüne kadar devam etmiştir.

Bu yönüyle, 1950'li yıllara kadar Anadolu ve Rumeli'de karşımıza çıkan abdal tipinin tarih boyunca ve dönemsel olarak farklılık arz eden telakkilerini bir tarafa bırakmadan Türk halkının belleğinde edindiği yeri yukarıda ifade etmeye çalıştığımız abdal telakkisi ile anlamak durumundayız. Hızır-İlyas kültürü, eren-ermiş kültürü, ocak-şifa kültürü gibi inanmaların hâlen devam ettiği düşünülürse, tarihî metinlerde ve dilde yer alan unsurların bu olgu göz ardı edilmeden ele alınması gerekmektedir. Bugün için bir hakaret ifade eden "Abdala malûm olur" sözü yakın tarihe kadar ruhanî bir güce işaret etmekteydi.

Kaynaklar

- ABDULLAH BOSNAVÎ. (2004) *Şerh-i Cezîre-i Mesnevî*, Haz. M. Malik Bankır. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- BAYAT F. (2006) *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BOLAT A. (2003) *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. baskı.
- EŞREFOĞLU RUMÎ, *Divân*, Tercüman 1001 Temel Eser.
- EYÜBOĞLU E. K. (1973) *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, Birinci Kitap.
- GÖLPINARLI A. (2004) *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- İNAN A. (1998) "Türk Destan ve Masallarında "Kırklar" Motifi", *Makaleler ve İncelemeler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖPRÜLÜ F. (1989) *Edebiyat Araştırmaları II*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- MESÎHÎ, (1995) *Divân*. Haz. Mine Mengi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- OCAK A. Y. (1999) *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süflük: Kalenderiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ONAY A. T. (2004) *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PAKALIN M. Z. (1993) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SAFER BABA (1998) *Tasavvuf Terimleri*. İstanbul: Heten Keten Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK: www.tdk.gov.tr/tdksozluk. erişim: 22.07.2006
- ULUDAĞ S. (2001) *İslâm Ansiklopedisi "Abdâl" maddesi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ULUDAĞ S. (2001) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

M. Esat Harmancı

Yrd.Doç.Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı öğretim üyesidir. Yoğunlaştığı araştırma alanı çift kahramanlı aşk mesnevileri, tarihî tıp metinleri, klasik Türk edebiyatı tiplerinden aşık tipini oluşturan aşk-abdallık ve aşk-hastalık ilişkisidir.

Adres: Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Umuttepe Kampusu İzmit/KOCAELİ.

Tel: 0532-670 56 36

E-posta: esatharmanci@yahoo.com

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 5 Ağustos 2006

Yayına kabul edildiği tarih: 11 Aralık 2006

E-yayın tarihi: 30 Aralık 2006

Çıktı sayfa sayısı: 14

Kaynak sayısı: 16